

ТИЛПІСЬКА О. Ю.,
аспірант кафедри
адміністративного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 342.7(477)

УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА МИРНІ ЗІБРАННЯ В УКРАЇНІ: ЗАКОНОДАВЧИЙ СКЛАДНИК

Наукова стаття присвячена дослідженню питання необхідності прийняття спеціального закону, який би врегулював правовідносини, що виникають у процесі реалізації права на мирні зібрання в Україні, а також системному аналізу наявних законопроектів і пропозицій у досліджуваній сфері.

Ключові слова: право на мирні зібрання, адміністративно-правове забезпечення права на мирні зібрання, профільний закон, правовідносини, врегулювання.

Научная статья посвящена исследованию вопроса необходимости принятия специального закона, который бы урегулировал правоотношения, возникающие при реализации права на мирные собрания в Украине, а также системному анализу существующих законопроектов и предложений в исследуемой сфере.

Ключевые слова: право на мирные собрания, административно-правовое обеспечение права на мирные собрания, профильный закон, правоотношения, урегулирование.

The scientific article is devoted to the issue of the need to adopt a special law that would resolve the legal relations arising from the exercise of the right to peaceful assembly in Ukraine. Also, a systematic analysis of the existing laws and proposals in the area under study was conducted.

Key words: right to peaceful assembly, administrative and legal providing of the right to peaceful assembly, special law, legal relationship, lawmaking.

Вступ. Рівень реалізації громадянами своїх конституційних прав та свобод вказує на загальний рівень демократизації в державі. Тому гарантування їх безперешкодної реалізації повинно бути пріоритетом державної політики, особливо тепер, коли зріс рівень політичної участі громадян у суспільному житті держави. Розв'язанням поставленого завдання може бути розробка і прийняття профільного закону, який би захистив від обмеження свободи мирних зібрань місцевими органами влади і судами, а також урегулював би неточності у визначенні форм проявів мирних зібрань, порядку та організації їх проведення. А також став би наріжним каменем, від якого могли б відштовхуватись судді у процесі розгляду справ про мирні зібрання. Адже повноцінна нормативна база є складовою ефективного адміністративно-правового забезпечення права на мирні зібрання.

Проблематикою удосконалення адміністративно-правового забезпечення права на мирні зібрання в Україні займалися такі науковці як Р. С. Мельник, Р. О. Куйбіда та інші, проте, за необхідне вважаємо прицільне дослідження саме законодавчої складової у комплексному явищі адміністративно-правового забезпечення права на мирні зібрання в Україні.

Постановка завдання. Першочерговими завданнями проведеного дослідження є такі: аналіз і демонстрація необхідності розроблення і прийняття спеціального закону, який

би врегулював правовідносини, які виникають у процесі реалізації права на мирні зібрання в Україні, системний ретроспективний аналіз законотворчих процесів із унормування права на мирні зібрання в Україні, а також внесення власних пропозицій щодо удосконалення адміністративно-правового забезпечення права на мирні в розрізі його законодавчої складової.

Результати дослідження. Ситуація, що склалась у державі, вказує на зростання кількості зібрань, метою проведення яких є висловлення певних поглядів стосовно політичних, економічних, тощо питань в державі, в т.ч. щодо питань, пов'язаних з виконання органами владних повноважень своїх функцій (прийняття судових рішень, обрання політичного курсу держави, законотворчості тощо). У цих умовах та з урахуванням існуючого масиву розрізненої судової практики, яка не відповідає сучасним світовим вимогам і стандартам у сфері дотримання прав людини, об'єктивною є необхідність у прийнятті єдиного нормативно-правового акту, що врегулював би порядок проведення мирних зібрань в Україні. Абсолютно зрозумілим є те, що зміни у правовому регулюванні є необхідними, адже вони прямо вплинуть на формування культури організації та проведення таких заходів, а також усталеної судової практики у спорах, що виникають з питань реалізації права на мирні зібрання.

Нагальну необхідність для України прийняти закон про свободу мирних зібрань також неодноразово підкреслено різними інституціями, як міжнародними, так і національними.

На необхідність унормування спеціальним законом правовідносин у сфері реалізації права на мирні зібрання вказувалося Конституційним Судом України ще у рішенні №4-рп/2001 від 19.04.2001 у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (щодо законодавчого регулювання строків завчасного сповіщення з урахуванням форм мирних зібрань, їх масовості та часу проведення) [4].

Зазначену позицію підтримано і Європейським судом з прав людини, який у своєму рішенні від 03.04.2008 у справі «Корецький та інші проти України» вказав що «тлумачення вислову «передбачений законом» у п. 2 ст. 11 Конвенції (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод) не тільки вимагає, щоб дія, яка оскаржується, була передбачена національним законодавством, але також містить вимогу щодо якості закону. Закон має бути доступний для конкретної особи і сформульований з достатньою чіткістю для того, щоб вона могла, якщо це необхідно, за допомогою кваліфікованих радників передбачити у розумних межах, виходячи з обставин справи, ті наслідки, які може спричинити означена дія. Щоб положення національного закону відповідали цим вимогам, він має гарантувати засіб юридичного захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією [2].

У контексті нагляду за виконанням судового рішення у справі Веренцова Комітет Міністрів Ради Європи в ході 1243-ї зустрічі (грудень 2015 року) із занепокоєнням відзначив, що, незважаючи на конкретні вказівки, надані ЄСПЛ у цій справі, необхідні заходи (тобто прийняття нормативних актів) усе ще не забезпечені [7].

У питаннях, які стосуються основоположних прав, надання правової дискреції органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним з принципом верховенства права – одним з основних принципів демократичного суспільства, гарантованих Конвенцією. Відповідно, закон має достатньо чітко визначати межі такої дискреції та порядок її реалізації. Ступінь необхідної чіткості національного законодавства (яке, безумовно, не може передбачити усі можливі випадки) значною мірою залежить від того, яке саме питання розглядається, від сфери, яку це законодавство регулює, та від числа та статусу осіб, яких воно стосується.

Тобто відповідно до ст. 11 Конвенції [1], можливість держави в особі відповідних органів шляхом звернення з позовом до суду заборонити мирне зібрання має бути передбачена законом, однак при цьому повинні мати місце законні обмеження на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

Невизначеність позиції дає судам можливість на свій розсуд надавати оцінку таким питанням, як наявність загрози громадському порядку та національній безпеці, необхідність

вчинення заходів з запобігання заворушень та злочинів тощо. Під час розгляду спорів зазначеної категорії суди у дуже короткі строки (3 дні після відкриття провадження, а якщо провадження відкрито менш ніж за 3 дні до проведення відповідних заходів – негайно) мають дослідити обґрунтованість чи необхідність заборони проведення мирного заходу з урахуванням великої сукупності факторів, зокрема щодо потенційної конфліктності ситуації у разі збігу у місці та часі проведення декількох мирних зібрань, перешкоджання такого заходу вільному доступу громадян до державних установ, поруч з якими планується його проведення, формальних недоліків повідомлення про проведення запланованого мирного заходу, неможливості впровадження дієвих заходів охорони правопорядку під час проведення мирного зібрання, виникнення завад для проведення іншого масового заходу у той же час на тому ж місці, завад для нормального руху транспорту в місці проведення мирного заходу. Прийняття закону, в якому буде об'єднано та унормовано всі питання стосовно порядку і строків підготовки та проведення мирних зібрань (в т.ч. з урахуванням місця, характеру, масовості та тематики заходу), буде стимулювати судові органи до узгодження єдиної позиції та спростує посилання на неможливість її дотримання через законодавчу неврегульованість питань дотримання процедурного порядку організації, проведення таких заходів, надання дозволів чи заборон, характеру цих зібрань тощо. Унормування вказаних процесів поставить судові органи у певні рамки та змусить виробити єдиний підхід у здійсненні судочинства у справах з реалізації права на мирні зібрання.

У процесі створення такого законодавчого акту важливим є орієнтування на підхід та принципи, що застосовуються ЄСПЛ у спорах з питань реалізації права на мирні зібрання, адже з урахуванням неврегульованості питань, що виникають у процесі організації та проведення таких заходів, європейська практика буде відігравати роль певного зразка та сприятиме дотриманню принципів забезпечення прав людини, покладених в основу Конституції України. Принциповими рішеннями у практиці ЄСПЛ із зазначених питань є: *Stankov and the United Macedonian Organisation Ilinden v Bulgaria* (2001 р.), *Gorzelik and Oth v Poland* (2004 р.), *United Communist Party and Oth v Turkey* (1998 р.). Справи за позовами проти України – це «Веренцов проти України» (2013 р.) та «Шмушкович проти України» (2014 р.) [9].

Досить тривалий час нормотворці в Україні намагалися реалізувати цілу низку законопроектів з вказаного питання, але дотепер жоден з них не набув статусу закону (законопроекти «Про порядок організації та проведення мирних заходів та акцій в Україні» №0991 від 14.05.2002, «Про порядок організації і проведення мирних заходів та акцій в Україні» №5242-1 від 11.03.2004, «Про збори, мітинги, походи і демонстрації» №5242-2 від 23.03.2004, «Про порядок організації і проведення мирних заходів та акцій в Україні» №5242 від 08.04.2004, «Про свободу мирних зібрань» №7819 від 15.07.2005, «Про порядок організації і проведення мирних заходів та акцій в Україні» №2646 від 30.11.2006, «Про свободу мирних зібрань» №2646-1 від 17.01.2007, «Про порядок організації і проведення мирних заходів» №2450 від 06.05.2008), який визначав би порядок проведення мирних зібрань та надавав відповіді на окремі питання щодо проведення мирних зібрань. У 2012 році комітет відклав розгляд законопроекту «Про порядок організації і проведення мирних заходів» №0918 від 12.12.2012, у 2013 році було зареєстровано два інші законопроекти, які визначають порядок проведення мирних зібрань «Про свободу мирних зібрань» №2508а від 04.07.2013, «Про свободу мирних зібрань» №2508а-1 від 17.07.2013, однак ці проекти були зняті з розгляду Верховної Ради в листопаді 2014 р у зв'язку з тим, що вони ніколи не ставилися на голосування у першому читанні. Також відомий ще один проект Закону «Про гарантії на свободу зібрань», який був представлений на розгляд парламенту 7 грудня 2015 р.

На початку 2014 року в контексті широких громадянських протестів і демонстрацій суспільство було суттєво обмежене у праві на свободу мирних зібрань, що потягло за собою серйозні громадські реакції всередині країни і мало міжнародний резонанс. Відповідно до річного звіту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «через відсутність такого Закону у 2013 р. правовий вакуум заповнюється підзаконними актами, прийнятими місцевими органами влади. Це також призводить до необґрунтованих заборон мирних

зібрань з боку адміністративних судів, у результаті чого учасники мирних зібрань притягуються до адміністративної відповідальності, різних порушень прав людини з боку співробітників правоохоронних органів» [8]. 25 серпня 2015 р. Президент України видав Указ № 501/2015 «Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини в Україні». Зазначена стратегія передбачає, що однією із системних проблем у сфері свободи зібрань є відсутність високоякісного законодавства про мирне зібрання [3].

Найбільш комплексними із досліджуваного нами питання є законопроекти № 3587 і № 3587-1 «Про гарантії свободи мирних зібрань» від 07.12.2015 і від 11.12.2015 відповідно, які на даний час є найбільш резонансними у даній сфері. За аналізом даних законопроектів Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) надала свої висновки, які загалом мають схвальний характер та певні рекомендації, які необхідно врахувати при ухваленні профільного закону у сфері свободи мирних зібрань.

Проаналізувавши зміст даних законопроектів варто відзначити, що велика частина цих актів відповідає міжнародним стандартам у сфері дотримання прав людини і є спробою заповнити законодавчу прогалину, яка існує в даній області, як було підкреслено Європейським Судом у справі «Веренцов проти України» [7].

У процесі розробки профільного законопроекту вважаємо за необхідне введення у профільний закон поняття права на мирні зібрання у такій редакції: «Право на мирні зібрання є колективним, природним, активним з можливою політичною спрямованістю правом невизначеної кількості осіб на проведення в місцях із необмеженим публічним доступом будь-яких не заборонених Конституцією та законами України заходів та дій, спрямованих на висловлення та оприлюднення позиції щодо визначеного питання або питань, які становлять соціальну або групову значущість, у мирний спосіб».

Відповідно, саме мирне зібрання є нічим іншим, як фізичним проявом права на мирні зібрання невизначеної кількості осіб на проведення в місцях із необмеженим публічним доступом будь-яких не заборонених Конституцією та законами України заходів та дій, спрямованих на висловлення та оприлюднення позиції щодо визначеного питання або питань, які становлять соціальну або групову значущість, у мирний спосіб.

Також за необхідне вважаємо введення терміну адміністративно-правове забезпечення права на мирні зібрання і його визначення.

Відповідно до проведеного дослідження пропонується таке визначення поняття адміністративно-правового забезпечення права на мирні зібрання в Україні – як комплексного поняття, яке включає в себе сукупність норм права, заходів, державних і місцевих органів влади, недержавних інституцій, їх повноважень і взаємозв'язків між ними, а також гарантій, які покликані сприяти неухильному дотриманню і реалізації права на мирні зібрання в Україні, а також недопущення його порушення, а у випадку необхідності - захисту і відновленню.

Рівень адміністративно-правового забезпечення права на мирні зібрання в кожній конкретній ситуації має виступати своєрідним мірилом виконання державою своїх позитивних зобов'язань по забезпеченню громадянам реалізації права на мирні зібрання. Тобто введення в законодавство такого оціночного поняття як адміністративно-правове забезпечення реалізації права на мирні зібрання надасть суддям інструмент, за допомогою якого судді будуть оцінювати чи було вжито всіх необхідних заходів з боку держави для реальної можливості повною мірою суб'єктам права на мирні зібрання скористатись своїм правом. Відповідно, суд аналізуючи справу повинен буде розкласти адміністративно-правове забезпечення на складові і розглянути ситуацію відповідно. Тобто, чи нормативна складова, інституційна, функціональна і гарантійна сторони були максимально сприятливими за відповідних обставин, тобто чи було задіяно режим максимального сприяння з боку держави у процесі реалізації права на мирні зібрання будь-яким суб'єктом цього права.

До того ж, пропонується ввести розмежування понять адміністративно-правове забезпечення права на мирні зібрання в Україні загалом і адміністративно-правове забезпечення реалізації права на мирні зібрання суб'єктами даного права зокрема. Відповідно, перше із наведених понять є категорією, яка відображає певною мірою статичний стан гарантовано-

сті права на мирні зібрання у державі і є загальним та стосується всіх суб'єктів права, тобто рівень забезпечення даного права, що реально існує у певний час в конкретній державі. А друге із запропонованих понять є більш динамічним, а саме ситуативним, можна сказати, суб'єктивним, і відображає стан гарантованості права на реалізацію мирних зібрань в розрізі виконання державою своїх позитивних зобов'язань саме у конкретній ситуації щодо конкретних осіб, які реалізують чи намагалися реалізувати своє право.

Підтримуємо позицію про обов'язковість завчасного повідомлення про наміри провести мирне зібрання, адже концепція відсутності обов'язкового повідомлення про зібрання не відповідає, на думку експертів, статті 39 Конституції України та її тлумаченню Конституційним Судом України, відповідно до яких організатори завчасно повідомляють органи влади про зібрання. Також підкреслимо, що вимога подання повідомлення лише у разі, якщо організатори вважають його необхідним для забезпечення безпеки учасників є неможливою згідно чинного законодавства і відповідно сучасним життєвим обставинам. Цей висновок базується на тому, що, по-перше, безпека – не єдиний важливий фактор, який має враховуватись при підготовці зібрання, органи влади мають вжити й інших заходів для того, щоб зібрання відбулося належним чином, тобто виконати свої позитивні зобов'язання по відношенню до суб'єктів права на мирні зібрання. Крім того, Венеціанською комісією наголошено, що лише організатори зібрання не можуть бути відповідальними за визначення того, чи є (і залишатиметься) вони мирним, і які ризики можуть їм загрожувати. Це є завданням органів влади, зокрема, правоохоронців, які мають для цього необхідні знання та ресурси.

Аналізуючи норми законопроекту 3587-1, експерти також з критично поставилися до положення статті 8 щодо того, що органи влади мають самостійно шукати інформацію про проведення зібрань, зокрема в Інтернеті. Експерти вважають, що такі дії державних органів можуть становити надмірне втручання у право на приватність [7].

Відповідно до концепції обов'язковості завчасного повідомлення необхідним є введення і врегулювання поняття спонтанних мирних зібрань, адже ігнорування, або пряма заборона потенційної можливості виникнення таких зібрань суттєво обмежить суспільство в реалізації основоположних прав. Врегулювання даного питання можливе шляхом введення такої норми - несвоєчасне подання або неподання повідомлення про проведення мирного зібрання не зумовлює його обмеження за відсутності загальних підстав для обмеження права на мирні зібрання, передбачених законодавством.

Позитивним вважаємо регламентацію на рівні законодавства переговорів (медіації) між органами, до яких подається повідомлення про намір провести мирне зібрання, і організаторами самого зібрання щодо зміни умов його проведення у випадках, коли повідомлення про проведення мирного зібрання чи інша інформація, якою володіє орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування, що отримав таке повідомлення, вказує на наявність підстав для обмеження свободи мирних зібрань. Переговори з організатором мирного зібрання проводяться з метою запобігання обставинам, що є підставою для обмеження свободи мирних зібрань. Тобто, така регламентація закріплює режим найбільшого сприяння суб'єктам права на мирні зібрання у реалізації останнього.

Серед позитивних аспектів законопроекту 3587-1, які варто втілювати у майбутньому і які отримали схвалення Венеціанською комісією є запровадження інституту перемовників із-поміж працівників поліції та передбачення процедури незалежного моніторингу зібрань [7].

Також варто чітко встановити на законодавчому рівні вичерпний перелік підстав і умов обмеження і повної заборони права на мирні зібрання, а також ідею, за яким реалізація права на свободу мирних зібрань може бути обмежена, якщо це необхідно у демократичному суспільстві, з урахуванням принципу пропорційності лише до тієї міри, яка є мінімальною необхідною для захисту інтересів, зазначених у частині другій статті 39 Конституції України.

Встановлення обмеження щодо реалізації права на свободу мирних зібрань не повинно перешкоджати досягненню законної мети мирного зібрання щодо вільного вираження поглядів у межах видимості та чутності адресатів і своєчасного доведення цих поглядів

до відома державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, суспільства чи інших адресатів.

Також необхідно чітко закріпити обставини, які не можуть бути підставою для обмеження свободи мирних зібрань:

- 1) чисельність учасників мирного зібрання;
- 2) проведення одночасних мирних зібрань, зокрема контрзібрань;
- 3) проведення одночасно з мирним зібранням інших масових чи охоронюваних заходів, у тому числі святкувань, концертів, візитів посадових осіб.

Суд може встановити обмеження щодо реалізації права на свободу мирних зібрань лише щодо конкретного мирного зібрання [5; 6].

Розглядаючи питання обмеження права на мирні зібрання органам владних повноважень необхідно виходити із презумпції «мирності» відповідного конкретного зібрання тобто, що кожне зібрання вважається мирним поки не доведено протилежне, яка має бути закріплена законодавчо. До того ж держава в особі відповідних органів має вчинити всі необхідні дії у контексті своїх позитивних зобов'язань щодо адміністративно-правового забезпечення права на мирні зібрання, такі як переговори між організаторами мирних зібрань і адресатами повідомлень про наміри до проведення самого зібрання, а також між організаторами мирних зібрань і органами Національної поліції (інших повноважних органів) у процесі вже самого зібрання, якщо таке зібрання почало виходити за межі мирного і з'являються ознаки підстав, передбачених у законодавстві, за яких можливим є обмеження мирного зібрання у відповідний спосіб.

Виходячи із зазначеного вище, констатуємо необхідність введення у законодавство про мирні зібрання процедури медіації двох видів, - превентивної (до початку мирного зібрання) і необхідної (під час проведення мирного зібрання).

Позитивною ініціативою також вважаємо введення інституту незалежного моніторингу у сфері мирних зібрань, який став би інструментом підтримки та захисту прав людини, запобігання конфліктним ситуаціям та підвищення суспільної стабільності.

Відповідно до запропонованого нововведення моніторингу можуть бути піддані всі аспекти зібрання, зокрема дії Національної поліції та Національної гвардії України та інших правоохоронних органів, державної виконавчої служби, комунальних служб, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, учасників зібрання та третіх осіб. Незалежний моніторинг зібрань здійснюють на добровільній основі спостерігачі - представники громадських об'єднань та інші особи. Незалежний моніторинг зібрань може здійснювати також працівники Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також представники міжурядових організацій. Спостерігачі не є представниками організатора зібрань і його учасників, зберігають нейтральність і не беруть активної участі в діях учасників зібрань.

Відповідно в якості гарантії діяльності незалежних спостерігачів пропонується встановити підвищену відповідальність за посягання на життя, здоров'я та інтереси спостерігачів - напад на спостерігача чи перешкоджання його діяльності прирівнюється до аналогічних дій щодо працівників правоохоронних органів.

Висновки. Загалом, проведене дослідження, важливість для громадянського суспільства і місце права на мирні зібрання у життєдіяльності демократичної держави, а також суспільний і міжнародний резонанс, викликаний станом судової практики на сьогодні з цих правовідносин в Україні доводить, що кількома статтями, присвяченими питанню організації реалізації права на мирні зібрання в Україні у непрофільних законодавчих актах неможливо вирішити весь об'єм питань із правовідносин, які виникають у процесі реалізації права на мирні зібрання в Україні. Абсолютно зрозумілим є те, що зміни у правовому регулюванні є необхідними, адже вони прямо вплинуть на формування культури організації та проведення таких заходів, а також усталеної судової практики у спорах, що виникають з питань реалізації права на мирні зібрання. І цими змінами, у відповідь на запит громадянського суспільства і у відповідність світовим стандартам у сфері дотримання прав людини і основоположних свобод, має стати саме спеціальний закон, присвячений мирним зібранням в Україні.

Також треба розуміти, що прийняття профільного закону у досліджуваній сфері потягне за собою необхідність ряду змін в інших нормативно-правових актах України, такі як Кодекс адміністративного судочинства України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», Закон України «Про Національну поліцію» тощо.

Список використаних джерел:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11. 1950 р., зі змінами і доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Рішення ЄСПЛ у справі *Koretskyu and Others v. Ukraine* від 03 квітня 2008 р., заява № 40269/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_446.
3. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>.
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) № 4-рп/2001 від 19 квітня 2001 року, справа N 1-30/2001. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01/paran54#n54>.
5. Про гарантії свободи мирних зібрань в Україні: Проект Закону № 3587-1 від 11.12.2015 р., ст. 16 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57396.
6. Про гарантії свободи мирних зібрань в Україні: Проект Закону № 3587 від 07.12.2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57310.
7. Висновки Венеціанської комісії щодо законопроектів про гарантії права на мирні зібрання №№ 3587 і 3587-1, 18 жовтня 2016 р. URL: http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=416:venec-yanska-kom-s-ya-opubl-kuvala-visnovki-pro-zakonoproektam-pro-garant-prava-na-mirn-z-brannya&catid=16&Itemid=186&lang=ua.
8. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання прав і свобод людини і громадянина. Київ, 2013. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/secretariat/docs/presentations>.
9. Єфанова Н. Чи готова Україна унормувати право на мирні зібрання? *Юридична газета*. 2017. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/chi-gotova-ukrayina-unormuvati-pravo-na-mirni-zibrannya.html>.

